

KUR'ÂN TASAVVURLARI

Abdullah BENLİ
Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
abenli@erciyes.edu.tr

Bu makalede Hz. Peygamber ve sonraki dönemlerdeki Kur'an tasavvurları irdelenmektedir. Risâlet döneminde, kıraat esas alınarak ezberden şifâhî olarak okunan Kur'an ile Hz. Osman Dönemi'nden itibaren yazı esas alınarak Mushaf'lardan okunan Kur'an tasavvurunun ortaya çıkardığı meselelerin değerlendirmesi yapılmaktadır.

"Kur'an Tasavvurları," farklı bakış açılarını içinde barındıran bir ifade olmakla birlikte biz bu çalışmamızı, "Kur'an, kıraat esas alınarak ezberden şifâhî olarak okunan bir kitap mı yoksa yazı esas alınarak Mushaf'lardan okunan bir kitap mı? Olduğu konusunu irdelemeye tahsis ederek sınırlandırmış oluyoruz. Kur'an'ın, Rasûlullah (sav) döneminde ve sonraki dönemlerde nasıl bir kitap olarak algılandığı hususu makalemizin ana merkezini oluşturacaktır. Burada özellikle Hz. Peygamber tarafından resmi bir Mushaf'ın oluşturulmadığı tenzil dönemindeki Kur'an tasavvuru ile Hz. Osman döneminden itibaren resmi Mushaf'ların oluşturulup yaygınlaşmasıyla yeni bir boyut kazandığı dönemlerin Kur'an tasavvurları ve ortaya çıkardığı meselelerin değerlendirmesi yapılacaktır.

A-Hz. Peygamber Döneminde Kur'an Tasavvuru

1- Hz. Peygamber Döneminde Sözlü Kur'an Tasavvuru

Kur'an, Alâk suresinin ilk beş ayetiyle nazil olmaya başlamıştır.¹ Cebrail (a.s.), ayetleri mahiyeti bizce meçhul bir tarzda vahyetmiştir. Vahiy hali sona erdikten

¹ Alâk suresinin ilk beş ayetinin ilk nazil olan ayetler olduğu yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur da (Bkz. Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sahih*, Bed'ü'l-Vahy, 1; Zerkeşi, (ö. 794. h), Bedruddin Muhammed b. Abdullah, *el- Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, I, 263; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, (ö. 911. h.), *el- İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, 1978, I, 31-33.), ilk nazil olan ayetlerin, Müddessir suresi olduğuna dair rivayetler de mevcuttur. (Bkz. Müslim, *Sahih*,

sonra, Hz. Peygamber, kendisine biraz önce vahyedilen ayetleri aynen ezberinden okur hale gelmiştir.² Alâk suresinin birinci ve üçüncü ayetlerinde Hz. Peygamber (s.a.v)'e hitaben: “Oku” emri verildiğinde, O’nun: “Ben okuma bilmem.” cevabına karşılık, “oku” emri tekrarlanmıştır.³

“Kur’an” kelimesinin, okumak anlamına gelen “ka-ra-e” kökünden türediği ve Hz. Peygamber’in de okuma yazma bilmediğini esas aldığımızda, Kur’an’ın ezberden şifâhî olarak okunan bir kitap olduğu, başlangıç itibariye yazılı bir kitap olarak algılanmasının doğru olmadığı açıktır. Çünkü yazılı bir metni okuyamadığı kesin olarak bilinen birisine, “oku” emrinin verilmesinden, yazılı bir metinden okumasının istendiğini anlamak doğru olmaz. Bu durumda yazılı olarak gelmediği ayetle⁴ kesin olarak sabit olan Kur’an’ı, “oku” demenin anlamının, *Kıyamet* suresinde⁵ açıklandığı üzere, lafız+mana+kıraat üçlüsünden⁶ oluşan adeta bir bilgisayar programı gibi Hz. Peygamber’in hafızasına yüklenen vahyin okunarak duyurulması anlamına geldiği ortaya çıkmaktadır.⁷

Hz. Peygamber, kendisine ezberletilmiş olan ayetleri hiçbir eksiltme ve artırma yapmadan insanlara şifâhî olarak aynen aktarmış ve büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen⁸ ashâbı da, O’nun ağzından⁹ duyduklarını ezberleyerek

İman, 73; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 306, 392). Üçüncü bir görüş olarak da ilk nazil olan ayetin, “Besmele” olduğu konusunda ilk döneme ait kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmaktadır. (Bkz. Çimen, Abdullah Emin, Kâsım er- Ressî (ö. 246/860) ve Tefsir Metodu, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl. 12, sy. 34, 2008, s. 171)

² Bkz. 75/Kıyamet, 16–19

³ Buhârî, *Bed’ü'l-Vahy*, 1

⁴ 6/En’am, 7: “Sana kâğıt üzerinde yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle yoklasaydılar, her halde o inkâr edenler yine, ‘Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir’ diyeceklerdi.”

⁵ 75/Kıyame, 16-19

⁶ Bunu bir misalle şu şekilde açıklayabiliriz: İhlas suresi nazil olmadan önce, Hz. Peygamber’in, “Samed” kelimesinin ne anlama geldiğini, tıpkı nazil olduktan sonra bile bilmeyen sahabe gibi bilmediğini var sayalım. Bu sure kendisine vahyedilir edilmez, ashâbına yönelerek, “Bana biraz önce şöyle bir sure nazil oldu.” dedikten sonra, Cebrâil(a. s.)in kendisine okuduğu gibi lafızları aynen ezberden okuyor (kıraat ediyor) ve bu lafızların ne anlam ifade ettiğini de açıklayabilecek bir bilgiye vahiyle birlikte sahip olmuş oluyordu.

⁷ Hz. Peygamber in okumasının ne anlama geldiği konusunda Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır şöyle bir açıklama yapmıştır: “Rasûlullah’ın kıraati, yazıya ihtiyacı olmaksızın min tarafillah kendine böyle nazil olan Kur’an’ı hafızından ekmel surette kıraattir ki, kendi kendine veya namazda veya diğerlerine tebliğ için okumaya, okutmaya ve yazdırmaya şamildir.” (*Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, VIII, 3950)

⁸ Kur’an’ın nazil olmaya başladığı dönemde Mekke’de okuma yazma bilenlerin on yedi kişiden ibaret olduğu bildirilmektedir. (Bkz. Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu’l-Buldân*, (Tahkik, Abdullah Enis et-Tebbâ), Müessesetü’l-Meârif, Beyrut, 1987, s. 660–661)

⁹ Nitekim İbn Mes’ud, “Vallah’i, Allah Rasûlü’nün dilinden 70 küsur sûre öğrendim.” (Bkz. Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’an*, 8) “Rasûlullah (sav) ile bir mağarada iken Murselât suresi nazil oldu. Ben onu,

öğrenmişlerdir.¹⁰ Nitekim Abdullah b. Ümmü Mektûm gibi âma olan bir zat bile Kur'an hocası olacak kadar Kur'an öğrenmiş ve Medine'ye gönderilmiştir.¹¹ Uzun veya çok sayıdaki ayetleri hemen ezberlemek zor olduğu için, Hz. Peygamber'den ancak üçer-beşer ya da en fazla on ayet alarak öğrenmeye çalışmışlardır.¹² Zaten Zerküşî'nin de dediği¹³ gibi Kur'an, kolayca ezberlenebilsin diye toplu olarak değil, parça parça nazil olmuştur.

2-Hz. Peygamber Döneminde Yazılı Kur'an Tasavvuru

Hz. Peygamber, nazil olan ayetleri, bir taraftan ashabına şifâhî olarak tebliğ etmiş, diğer taraftan da 23 yıllık vahiy döneminde sayıları 43'e ulaşan¹⁴ vahiy kâtipleri edinerek¹⁵ Kur'an'ın tamamını bez, ipek, deri parçaları, hurma dalları, kürek ve kaburga kemikleri, ağaç kabuğu vs. den oluşan değişik malzemeler üzerine yazdırarak kayıt altına aldırıştır.¹⁶ Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an'ın Mushaf halinde bir kitap haline getirilmesi aşamasında komisyon başkanı Zeyd b. Sâbit'in, bu yazılı metinlerden istifade ettiğini bildiren rivayetlerden¹⁷ ve Zencânî tarafından nakledilen, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye hitaben: “*Yâ Ali! Kur'an, sahifeler, ipek ve kâğıtlarda yazılı olarak benim odamdadır. Onu oradan alın, toplayın. Yahudilerin Tevrat'ı zayi ettikleri gibi onu zayi etmeyin.*” dediğini, Hz. Ali'nin de gidip Kur'an'ı sarı bir beze topladığını ve üzerini mühürlediğini bildiren rivayetten¹⁸ Kuran'ın tamamının yazdırılmış olduğu anlaşılmıştır.¹⁹

O'nun dilinden öğrendim” demiştir. (Bkz. Zencânî, Ebû Abdullah, *Târîhu'l- Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut/Lübnan, 1969, s. 36.

¹⁰. Gerek Hz. Peygamber, gerekse sahabe döneminde Kur'an'ın okunup, öğretilmesinde takip edilen yol, Kıraat ilminde semâ ve arz yöntemi denilen bir usulle gerçekleşmişti. Buna göre Hz. Peygamber, Kur'an'ı Cibrâil (a. s.)'dan semâ yoluyla (duyarak) almış, öğrendiğini tekrar müşâfehe yoluyla (ağızdan okuyarak) ona arz etmişti. Aynı usul Hz. Peygamber'le ashâbı arasında gerçekleşmişti. (Bkz. Suyûtî, I, 131; Tetik; Necatî, *Kıraat İlminin Talimî*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 29–35; 92–95)

¹¹. Zencânî, 40

¹². Bkz. Suyûtî, I, 57

¹³. Zerküşî, I, 293

¹⁴. Zencânî, 42

¹⁵. Zencânî, 42-43

¹⁶. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3; Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. El-Eş'as, (ö. 316. h.), *Kitâbü'l-Mesâhif*, Mısır, 1936, s. 6–10; Zerküşî, I, 294; Suyûtî, I, 76

¹⁷. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3; Sicistânî, s. 6–10

¹⁸. Zencânî, 44–45; Keskiöglü, Osman, Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri, TDV. Yayınları, Ankara, 1989, s. 88. (Zencânî, bu rivayeti, İmâmiyye mezhebinin büyük muhaddislerinden olan Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâş'ın, “Tefsîru'l-Ayyâşî” olarak bilinen “Tefsîru'l-Kur'an” isimli eserinden naklen vermektedir. (Bkz. Zencânî, 44)

¹⁹. Bununla beraber ilk defa vahyedilmeye başlayan ayetlerin, nazil olmasıyla yazılması arasında geçen süre kesin olarak tespit edilememiştir. Mekke'de ilk vahiy kâtipliğini yapan kişinin Abdullah b. Sa'd

3-Kur'an'ın Hz. Peygamber Döneminde Yazdırılmasıyla İlgili Rivayetlerin Dönemin Kur'an Tasavvuru Açısından Tahlili

Hz. Peygamber'in, zaman içerisinde kendisine vahyedilen ayetleri kâtipler edinerek yazdığını dair yukarıda belirttiğimiz gibi pek çok rivayet olsa da, üzerine vahiy yazılan malzemelerin nerede²⁰ veya kimde bulunduğu, bunların nasıl korunduğuna dair ayrıntılı bilgiler yoktur. Mekke'de üzerine Kur'an yazılan malzemelerin, hicretten sonra Medine'ye gidip gitmediği, gitti ise, kimler tarafından, nasıl götürüldüğüne dair malumata da sahip değiliz. Kur'an'ın, nâzil olmaya başladığı ilk günden itibaren, hemen o anda yazdırıldığına dair rivayetler nakledilmemiştir. Mesela Alâk suresinin kime, ne zaman yazdırıldığı bilinmemektedir. İlk vahiy kâtibi olduğu söylenen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in²¹, ilk olarak hangi ayet ya da sureleri yazdığına dair ayrıntılı malumat da mevcut değildir. Zaten Alâk suresi dâhil ilk nazil olan ayetlerin, vahiy işlemi sona erer ermez yazdırıldığını söylemek vakıya ters bir iddiadan öteye geçmeyecektir. Çünkü o anda Hz. Peygamber'den başka Müslüman yoktur ve olması da düşünülemez. Okuma yazma bilmediği için kendisinin yazması da imkânsızdır. Vele ki okuma yazma bilmiş olup onu yazsaydı, o takdirde Ankebût suresinde de belirtildiği üzere²² Kur'an hakkında, "Kafasından yazıp, Allah tarafından gönderildiğini iddia ettiği bir Kitaptır." denilmesine engel olamayacaktı.

Vahyedilen ayetlerin tamamının bir şekilde yazıldığı ve yazılanların sıkı bir şekilde korunduğu konusunda şüpheye mahal bırakmayacak kesin bilgilere sahip

b. Ebî Serh, olduğu, bu zatın, ne zaman Müslüman olduğu kesin olarak bilinmemekte, Müslüman olduktan sonra Medine'ye hicret ettiği, bir ara peygamberimize vahiy kâtipliği yaptığı, kâtipliği sırasında vahiy kendi arzusuna göre tahrife kalkıştığı, bir müddet sonra irtidat ederek tekrar Mekke'ye döndüğü, Mekke'nin fethinden sonra yeniden Müslüman olduğuna dair hakkında bilgiler verilmektedir. (Belâzuri, 662; İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan, *Târihu Dimaşk ve Zikru Fazlihâ*, (Tah. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, trz, IV, 329, XXIX, 27) Bkz. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh," DİA, İstanbul, 1988, I, 130) Medine de ise, ilk vahiy kâtibinin Übeyy b. Ka'b olduğu, ondan sonra da Zeyd b. Sabit'in bu görevi devamlı sürdürdüğüne dair bilgiler mevcuttur. (Bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's- Sahâbe*, (Tahkik, Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l- Cîl, Beyrut, 1412, I, 27; Zencânî, 42; Turgay, Nureddin, "Vahiy Kâtipleri", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, s. 168)

²⁰ Zencânî, bu konuda İmâmiyye mezhebinin büyük muhaddislerinden olan Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâş'ın, "Tefsîru'l- Ayyâşî" olarak bilinen "Tefsîru'l- Kur'an" isimli eserinden naklen şöyle bir Hadis rivayet etmekte ise de başka eserlerde bu rivayete rastlanılmaması dikkat çekicidir: "Yâ Ali! Kur'an, sahifeler, ippek ve kâğıtlarda yazılı olarak benim odamdadır. Onu oradan alın, toplayın. Yahudilerin Tevrat'ı zayı ettikleri gibi onu zayı etmeyin." (Bkz. Zencânî, 44)

²¹ Belâzuri, 662; İbn Asâkir, IV, 329

²² "Sen bundan önce (Kur'an'ın nüzulünden evvel inen kitaplardan) hiç bir kitap okur değildin ve elinle de onu yazmazdın. (Eğer okuyazar olmuş olsaydın), o vakit müşrikler, (Kur'an'ı başkasından okuyup yazdın ve öğrendin diye) elbette şüphelenirlerdi."

olunmuş olsa bile, Kur'an'ın pek çok ayetinde²³ ümmî oldukları²⁴ bildirilen kavmin içerisinde peygamber olarak görevlendirilen ve kendisi de ümmî olan²⁵ Hz. Peygamber'in ve ashabının büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmiyor olmaları, ²⁶ kendileri açısından bu yazılı metinlerin fazla bir işlevselliği olmadığını göstermiş olacaktı.

Kısacası, Hz. Peygamber (sav.) zamanında Zerkeşi'nin de dediği²⁷ gibi Allah Kur'an'ı insanların kalbinde muhafaza ediyordu. Dolayısıyla o günün insanların zihninde ve anlayışlarında Kur'an tasavvurunun, *"Fakat o Kur'an kendilerine ilim verilmiş kimselerin (âlimlerin, hafızların) kalplerinde olan apaçık ayetlerdir. Bizim ayetlerimizi ancak zalimler inkâr eder."*²⁸ şeklindeki ayetin de işaret ettiği istikamette yazılı bir metin olarak değil, hafızalarda korunan, ezberden okunan, ağızdan ağza nakledilip öğrenilen ve okunan bir kitap şeklinde yer ettiğini söylemek mümkündür.

Bununla beraber Hz. Peygamber'in, vahyi yazdırmasının önemi asla geri plana itilmemelidir. 1400 küsur yıllık tecrübenin de gösterdiği gibi, kanaatimizce her ne kadar kıyamete dek hiç bir dönemde hafızlar asla eksik olmayacaksa da, yine de tedbiren yazılı metinlerin bulundurulması, Müslüman olmayan kimselerin Kur'an karşısındaki duruşlarını etkileyecek, Müslümanların da güvenini artıracaktır. Yazılı metinlerin başına gelebilecekler için hafızlar; hafızların başına gelebilecekler için de yazılı metinler adeta bir sigorta niteliği taşıyacaklardır.

B-Sahabe Döneminde Kur'an Tasavvuru

1-Hz. Ebû Bekir Döneminde Kur'an Tasavvuru

a-Kur'an'ın Cem'i

Hiz. Peygamber'in irtihalinden sonra yer yer irtidat/dinden dönme hareketleri baş göstermiş, bazı yalancı peygamberler türemişti. Halife Hz. Ebû Bekir, bunların

²³. 62/Cuma, 2

²⁴. Osman Keskiöğlü, Tefsirlerin ve lügatlerin beyanına göre Ümmî kelimesinin şu anlamlara geldiğini ifade etmektedir: "1- "Ümm"e nispettir. Yani anasından doğduğu hal üzere kalmış bulunan, talim ile doğduğu halinde değişiklik vuku bulmamış olandır. 2- Arap ümmetine mensup ki, Araplar hesap, kitap bilmez bir millet olmakla maruf idi. 3- Ümmü'l-Kurâya mensup, yani Mekke'li demektir." (Bkz. Keskiöğlü, 75) Kendilerine daha önce bir peygamber ilâhî bir kitap gelmediği için, cahil ve gafil kalmış olmaları açısından onlara ümmî denilmiş olması ihtimali de vardır.

²⁵. 7/A'raf, 157, 158; 29/Ankebût, 48

²⁶. İbn Sâ'd, Mekkelilerle Medinelileri okuma yazma açısından mukayese ederek, "Mekkeliler okuma yazma bilir, Medineliler ise bilmezdi." demiştir. (Bkz. İbn Sâ'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zühri, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Dâru's- Sadır, Beyrut, 1985, II, 22)

²⁷. Zerkeşi, I, 296, 297

²⁸. 29/Ankebût, 49

üzerine kuvvetler göndermişti. İşte bu harpler esnasında Yemame’de birçok hafız şehit düşmüştü. Hazreti Ömer bu hafızların şehit olmasını göz önünde tutarak, daha birçok hafızın da şehit olabileceği ve Kur’an’dan bazı şeylerin kaybolabileceği endişesiyle Hz. Ebu Bekir’e müracaat ederek, Kur’an’ın bir Mushaf halinde yazılmasını ısrarla teklif etmişti. Başta Hz. Ebu Bekir ve bu işi yapmakla görevlendirilen Zeyd b. Sâbit’in tereddütlerine rağmen sonunda ikisi de bu işe rıza göstererek Hz. Peygamber zamanında üzerine Kur’an yazılmış olan malzemeler bir araya getirilmiş ve onlardan istifade edilerek bir Mushaf oluşturulmuştu.²⁹

b- Kur’an’ın Mushaf Halinde Yazılma Sürecinin Kur’an Tasavvuru Açısından Tahlili

Hz. Ömer’i, Kur’an’ı bir kitap haline getirmeye iten sebebin, aradığı bir ayetin Yemame savaşında şehit edilen bir sahabînin ezberinde olması ve hafızların bu şekilde şehit edilme ihtimalinden veya bir şekilde ölmüş olmalarından, Kur’an’ın bir kısmının veya uzun vadede tamamının yok olacağı endişesine kapılmış olması gösteriyor ki, eğer Kur’an’ın yazılı nüshaları toplu halde güvenilir bir yerde olmuş olsaydı veya insanların ellerinde pek çok nüshaları bulunsaydı bu kadar endişeye kapılmazdı. Demek ki, Kur’an’ın bir kitap haline getirilmesine kadar geçen süre içerisinde Kur’an tasavvurunda aslanan, onun yazılı olmuş olması değil ağızdan ağza okunuyor olmuş olmasıydı.

Hz. Ömer’in Kur’an’ın cemedilmesiyle ilgili teklifindeki gerekçeden anlaşılacağı üzere bu dönemde Kur’an’ın Mushaf haline getirilmesinin, tamamen tedbire yönelik bir çalışma olduğu, Hz. Ebu Bekir dönemindeki Kur’an anlayışının temelinde de yazılı metin halinde bir Kur’an tasavvurunun olmadığı söylenebilir. “Yazalım da insanlar ona bakarak okusunlar” anlayışı veya düşüncesinin o dönem itibariyle

²⁹ Zeyd b. Sâbit diyor ki: “Yemame harbinden sonra Ebû Bekir beni çağırttı. Ömer b. Hattab da onun yanındaydı. Ebu Bekir bana dedi ki: Ömer bana gelerek Yemame gününün şiddetli hengâmında pek çok hafızın şehit olduğunu, diğer yerlerde de hafızların aynı hale uğramaları ile Kur’an’dan bir kısmının zayı olmasından endişe ettiğini söyleyerek Kur’an’ın cem’ini emretmemi tavsiye etti. Ben, Ömer’e Rasulûllah’ın yapmadığı bir işi nasıl yapayım?” dedim. Ömer, Allah’a yemin ederek bunun iyilik olduğunu söyledi ve bu konuda sık sık bana müracaatta bulundu. Nihayet Cenab-ı Hak bu işe benim gönlümü de açtı. Ben de Ömer’in fikrine iştirak ettim. Ebu Bekir bundan sonra bana dedi ki: “Sen genç ve akıllı bir adamsın, senin aleyhinde söylenecek söz yoktur, seni asla itham edemeyiz. Rasulûllah (sav)’a vahiy yazıyordun. Kur’an’ı araştırarak topla!” Bu teklif üzerine ben: “Rasûlü Ekrem’in yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?” dedim. Ebu Bekir de: “Vallah’i bu bir hayırdır” dedi. Yine Zeyd diyor ki: “Vallah’i bana bir dağı taşımayı teklif etseler, bundan daha ağır olmazdı. Ebu Bekir bana müracaatta devam etti. Cenab-ı Hak, Ebu Bekir ile Ömer’in gönlünü açtığı gibi benim kalbime de bu işi koydu. Aklımı yatıştırdı. Ben de Kur’an’ı yazılı bulunduğu hurma yapraklarından ince ve düz taşlardan, hafızların hâfızalarından araştırdım.” (Bkz. Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’an*, 3(VI, 98); Sicistânî, 6–7; Zerkeşi, I, 295–296; Suyûtî, I, 76–78; Keskioglu, 91)

olmadığı ifade edebilir. Zaten bu anlayış olsaydı, Mushaf halinde cem edilen Kur'an bir tane değil yüzlerce veya binlerce yazılıp çoğaltılırdı.

Hız. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın bir kitap haline getirilmesi (cem'i) çalışmasında komisyon başkanlığı yapan Zeyd b. Sabit'e başkanlık görevinin verilmesi gerekçesindeki ifadelerle³⁰ bakıldığında Zeyd'in vahiy kâtipliği yaptığından ve başka rivayetlerde³¹ de hafız olduğundan bahsedilmekte ve Zeyd'in de bu görevi yerine getirirken, üzerine vahiylerin yazılmış olduğu değişik malzemelerden, kendi hıfzından ve başkalarının hâfızalarından faydalandığını söylediğini, hatta Tevbe suresinin son ayetlerinin kendi ezberinde olmasına rağmen, Allah Rasûlü tarafından yazdırıldığına dair iki şahidin getirmesi gereken yazılı malzemenin kendisine ulaşmadığını, sadece Huzeyfetü'l-Yemânî'nin tek olarak getirdiği yazılı malzemeyi kabul ettiğini biliyoruz.³² Nitekim Zeyd b. Sabit önceden tamamıyla ezberlemiş olduğu Kur'an'ın, vahiy süreci içerisinde Hız. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine her biri değişik malzeme üzerine yazdırılmış fakat arşivlenmemiş³³ olan yazılı belgelerini topluyordu. Bu belgelerin dikkate alınması için, o belgenin bizzat Rasûlullah (sav) tarafından yazdırıldığına dair iki şahidin tanıklığı şart koşulmuştu.³⁴ Zeyd, çalışmanın sonlarına gelindiğinde, ezberindeki bütün ayetlerin yazılı belgelerini, söz konusu şartı yerine getirmek suretiyle elde etmiş, fakat sadece Tevbe suresinin son ayetlerini elde edememişti. Zeyd, bu ayetleri, bizzat Rasûlullah'tan dinleyip ezberlediği halde yazılı metnini kaybettiğini³⁵ ve araştırma neticesinde, onu Huzeyme b. Sâmit (veya Ebû Huzeyme)'nin yanında bulduğunu söylemiştir. İki şahit aranma şartı, Huzeyme için aranmamıştır. Çünkü Rasûlullah (sav) hayatta iken, Huzeyme'nin tek başına şahitliğini kabul etmişti.

Burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Zeyd b. Sâbit, Kur'an'ı cem işinin sonlarına geldiğinde, Tevbe suresinin son ayetlerini kaybettiğini söylemektedir. Zeyd,

³⁰. "Sen genç ve akıllı bir adamsın, senin aleyhinde söylenecek söz yoktur, seni asla itham edemeyiz. Rasûlullah (sav)'a vahiy yazıyordun. Kur'an'ı araştırarak topla!" (Bkz. Buhârî, 66/*Fedâilü'l-Kur'an*, 3.

³¹. Zencânî, 46–47

³². Bkz. Sicistânî, 7, 8, 19; Zerkeşi, I, 295

³³. Hız. Peygamber'in, Hız. Ali'ye hitaben, "Yâ Ali! Kur'an, sahifeler, ipek ve kâğıtlarda yazılı olarak benim odamdadır. Onu oradan alın, toplayın. Yahudilerin Tevrat'ı zayi ettikleri gibi onu zayi etmeyin." sözü üzerine, Hız. Ali'nin gidip Kur'an'ı sarı bir beze topladığı ve üzerini mühürlediği şeklinde Zencânî tarafından nakledilen rivayet, (Bkz. Zencânî, 44–45) her ne kadar üzerine Kur'an yazılı malzemelerin arşivlenmediği yönündeki kanaate aykırı gibi gözüküyorsa da, bu rivayetin başka kaynaklarda yer almayıp sadece Şii kaynaklarında geçmesi ve Hız. Ebu Bekir zamanında bunlardan faydalanılmaması olması rivayetin sıhhati konusunda endişe uyandırmakta, dolayısıyla böyle bir kanaatin oluşması önünde engel olarak gözükmemektedir.

³⁴. Suyuti, I, 77.

³⁵. Bkz. Sicistânî, 7, 8, 19.

kaybettiğini söylediği ayetleri bulmak için, Hz. Peygamber tarafından yazdırılıp da odasında toplu olarak muhafaza ettiği bildirilen bu malzemelerden³⁶ niçin faydalanmamıştır? Böyle hazırda yazılı vahiy varken niçin insanlara duyuru yapılarak, Hz. Peygamber tarafından vahyin yazdırıldığı malzemeler aranmak mecburiyetinde kalınmış veya böyle bir şeye niçin ihtiyaç duyulmuştur? Hz. Peygamber tarafından odasında muhafaza edildiği bildirilen malzemelerden istifade edilerek, Son Arza'daki³⁷ tertib esas alınarak, hafızların hafızalarındaki sıraya göre tek parça bir malzemeye vahyin tamamının yazılmış olması en mantıklı yol gibi gözüktüğü halde niçin bu yola başvurulmamıştır?

Cem esnasında Hz. Peygamber'in odasında muhafaza edildiği ileri sürülen malzemelerden istifade edildiğine dair bir açıklama olmadığı gibi, bu malzemelerin akıbeti hakkında da hiçbir malumata rastlanılmaması düşündürücüdür. Bu durum, söz konusu rivayetin sıhhati konusunda ciddi endişeye yol açmaktadır. Eğer böyle arşivlenmiş malzeme var da bunlar kaybolduysa, o takdirde bizzat Hz. Peygamber tarafından yazdırılıp koruma altına alınan orijinal Kur'an yazılı malzemelerin yok olduğu sonucu ortaya çıkabilir. Ayrıca bu durum, aynı zamanda Kur'an'ın korunmuşluğu konusunda ciddi şüphelere sebep olabilir. Eğer vahyin yazılmış olması ve yazılı bir kitap halinde bulunması çok önemli bir unsur idiyse, yazılmış olan söz konusu malzemelerin korunması konusunda niçin titizlik gösterilmemiştir?

Kur'an gibi kıyamete kadar asliyetini kaybetmeden insanlara hidayet rehberi olarak gönderilen bir Kitab'ın ayetlerinin yazılı olduğu belgeler, böyle aranarak bulunacak ve bu arada ezberde olduğu halde yazılısı bulunmakta zorluk çekilecek, arana arana sadece bir kişinin yanında bulunduğu tespit edilecek, o da tek kaldığı için, şart yerine gelmemiş olacak, bundan da kurtulmak için adeta bir kılıf bulurcasına, o kişinin risalet döneminde tek olarak şahitliğinin kabul edilmesi gerekçe gösterilecek, böylece yazılı belgeleri tespit işi tamamlanmış olacak! Bu durumda yeniden şöyle bir soru akla gelmektedir: Mademki Kur'an'ın yazılı olması çok önemlidir, niçin önceden çok sıkı tedbir alınarak bu belgeler saklanmamıştır? Hasbel-kader Huzeyme de o ana kadar ölmüş olsaydı, Tevbe suresinin son ayetlerinin yazılı olduğu belge iki şahit hatta tek şahitle bile getirilemediği için Mushaf dışında mı kalacaktı? Şayet Mushaf dışı kalsaydı, Hıcr suresindeki: "*Kur'an'ı biz indirdik. Onu koruyacak olanda bizim biz.*"³⁸ denilerek pek çok tekitli ifadelerle korunacağı bildirilen Kur'an'ın korunması, böyle pamuk ipliğiyle bağlanmış bir sağlamlıkta mı olacaktı?

³⁶. Bkz. Zencâni, 44.

³⁷. Cebraîl(a. s.) ile Hz. Peygamber'in karşılıklı olarak her ramazan ayında o ana kadar nazil olan ayetleri karşılıklı olarak birbirlerine okumalarına arz veya arza deniyordu. Bu uygulama Hz. Peygamber'in vefat ettiği yılın ramazan ayında iki defa gerçekleşmişti. (Bkz. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 7)

³⁸. 15/Hıcr, 9

Kur'an'a yazılı bir kitap gözüyle bakıldığında bu sorulara ikna edici bir cevap bulmak oldukça zor olduğu görülmektedir. Tevbe suresinin son ayetiyle ilgili söz konusu rivayetin de, yazılı bir kitap ya da Mushaf olarak tasavvur edilen bir Kur'an anlayışını desteklemediğini, tam aksine bu anlayışı zayıflattığını söyleyebiliriz. Çünkü aranan bir ayetin, o dönemde Veda hutbesini dinleyen 100 binden daha fazla bir sahabenin olduğu bir toplumda sadece bir kişinin yanında yazılı olarak bulunması oldukça düşündürücüdür. Eğer bu rivayetten yola çıkılarak meseleye bakılacak olursa, inen vahyin yazılmasına çok önem verilmediğine dair bir izlenim ortaya çıkabilir. Şayet çok önem verilmiş olsaydı, yazılan belgeler, sıkı bir şekilde korunur ve arşivde saklanırdı, denebilir. Böyle bir şey yapılmamış olduğu için, Mescid-i Nebevî'nin kapısına oturulup, ilanla yazılı belgelerin toplanması yoluna gidilmiştir, şeklinde düşünceler zihne gelebilir. Ama Kur'an'ı Hz. Peygamber'den itibaren yazılı bir kitap olarak değil de hafızalarda saklanan ve ezberden dillerde okunan bir kitap olarak tasavvur ettiğimizde bu tür şüphe ve endişelere mahal kalmayabilecektir. Mushaf'ların yazılıp çoğaltılmasıyla sonradan ortaya çıkan Mushaf halinde bir Kur'an anlayışından kaynaklanan problemler de ortadan kalkacaktır.

2 -Hz. Osman Zamanında Kur'an Tasavvuru

a-Mushaf'ların Çoğaltılması

Hz. Osman döneminde fetihler sonucu ele geçen yeni beldelede, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır gibi belli başlı eyaletlerde Müslüman olanların sayısı gün geçtikçe artıyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra çeşitli vesilelerle Medine'yi terk eden sahabe, bulundukları yerlerde gerek Kur'an'ı yeni öğrenen Arap asıllı kimselere, gerekse fetihler neticesinde yeni Müslüman olan Arap olmayan kimselere Rasûlullah (sav)'tan okudukları şekliyle Kur'an öğretiyorlardı. Zira onlar Kur'an'ı, nazil olduğu yedi harf üzere Peygamberimizden öğrenmişlerdi.³⁹ Dolayısıyla okuyuşlarında bir takım farklılıklar söz konusuydu. Yedi harften kaynaklanan ihtilaflar özellikle ana dili Arapça olmayan, merkeze uzak yerlerdeki pek çok insanın kafasını karıştırılabiliyordu. Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerinde Iraklılarla Şamlılar arasında kıraat ihtilâfı çıkmıştı. Iraklılar İbni Mes'ud'dan, Şamlılar ise Übeyy b. Ka'b'dan öğrendikleri üzere okuyorlardı. Her biri kendi kıraatlerinin daha sahih olduğunu iddia etmekteydiler. İhtilafın boyutları genişleyip, fitne ve kîtâle sebebiyet verme noktasına geldiğini hisseden Hüzeyfe b. Yeman, derhal Halife Osman'a gelerek: "Yahûdiler ve Nasrânîler gibi ihtilâfa düşmeden önce bu ümmete yetiş."⁴⁰ diyerek büyük bir tehlikenin önüne geçmeye çalışmıştır.

Hz. Osman bu çerçevede isabetli ve yerinde bir kararla, Hz. Ebû Bekir döne-

³⁹. Zerkeşî, I, 301-302.

⁴⁰. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3.

minde cem edilen ve Hz. Hafsa'nın yanında duran Kur'an'ı çoğaltmak üzere ondan istemiş, bir komisyon oluşturarak,⁴¹ Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr, Sa'd b. As, Abdurrahman b. Haris b. Hişam'a Kur'an'ı çoğaltmaları görevini vermiştir.⁴² Bir rivayete göre dört,⁴³ bir başka rivayete göre de yedi nüsha halinde çoğaltıldığı bildirilen⁴⁴ bu Mushaf'ları da belli başlı İslâm merkezlerine (Mekke, Basra, Şam, Yemen, Bahreyn, Kûfe'ye) göndermiştir. Bunlardan bir tanesi de Medine'de bırakılmıştır. Mushaf'larla birlikte, bunlardaki kıraatleri bilen ve ona göre okutacak olan birer hoca da göndermiştir.⁴⁵

b- Resmî Mushaf'ların Dışındakilerin Yaktırılması

Hz. Osman'ın çoğalttırıp belli başlı şehir merkezlerine gönderdiği Mushaf'ların dışında, birkaç kişinin özel mushafının⁴⁶ yanı sıra, dağınık halde üzerinde Kur'an yazılı malzemeler de mevcuttu. Bunların bir kısmı bizzat Rasûlullah (sav) tarafından yazdırılmış, bir kısmı da özel olarak sahabe tarafından yazılıp Mushaf haline getirilmişti. Mesela Übeyy b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ud, bizzat kendi elleriyle birer Mushaf oluşturmuşlardı.⁴⁷

Hz Osman, resmen çoğalttırıp belli başlı şehir merkezlerine gönderdiği Mushaf'lara uymayan nüshaların ve yazılı malzemelerin yakıtılması talimatı vermişti.⁴⁸ Fakat Abdullah b. Mes'ud, bizzat Rasûlullah (sav)'tan öğrenerek yazdığını gerekçe göstererek kendisine ait özel mushafın yakılmasına müsaade etmemişti.⁴⁹

Yakılması istenen nüshaların durumu şöyleydi: Bilindiği üzere nâzil olan ayetler bizzat Hz. Peygamber tarafından yazdırıldığı gibi, O'nun ağzından duyduklarını

⁴¹ Sicistânî, çoğaltma komisyonunun on iki kişiden oluştuğunu söylemektedir. (Bkz. Sicistânî, 25, 26)

⁴² Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3.

⁴³ Zerkeşi, I, 303

⁴⁴ Sicistânî, 34

⁴⁵ Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I, 403. Zeyd b. Sâbit Medine de kalmış, Abdullah b. Sâib Mekke'ye, Muğire b. Şihâb Şam'a, Ebû Abdurrahman es- Sülemî Kûfe'ye, Âmir b. Kays da Basra'ya gönderilmişlerdir. (Bkz. Suyûtî, I, 80; Zencânî, 67)

⁴⁶ Hz. Ebû Bekir zamanında üzerinde vahiy yazılı malzemelerin toplanarak, iki kapak arasında bir kitap haline getirilmesinden sonra buna ne ad verileceği konusunda ihtilaf çıkmıştı. İbn Mesud, Habeşistan'da gördüğü buna benzer bir şeyi "Mushaf" olarak isimlendirdiklerini söyleyince, cem edilen nüshaya da bu ismin verilmesi konusunda görüş birliğine varılmıştır. (Bkz. Suyûtî, 77). O günden bu yana Kur'an'ın yazılı olduğu kitaplara Mushaf denile gelmektedir. Daha önce bazı sahabiler tarafından özel olarak oluşturulan vahyin yazılı olduğu kitaplara işareten kaynaklarımızda "Suhuf" ve "Mushaf" tabirlerinin kullanıldığını da görüyoruz. (Bkz. Suyûtî, I, 78, 79; Zencânî, 44)

⁴⁷ Bkz. Sicistânî, 13, 50-88

⁴⁸ Sicistânî, 18-26; Suyûtî, 78-79

⁴⁹ Sicistânî, 13-17

kendi adlarına yazan sahabe de vardı. Hz. Peygamber, vahyi yazdırdıktan sonra doğru yazılıp yazılmadığını kontrol için vahyi yazan kâtipten, yazdığı şeyi okumasını isterdi. Şayet bir hata varsa onu düzelttirirdi.⁵⁰ Sahabe tarafından yazılan nüshaların ise, Hz. Peygamber tarafından kontrolü söz konusu değildi. Belli bir kaide ve tertip gözetmeden yazılmışlardı.⁵¹ Dolayısıyla bunların doğru ya da yanlış veya eksik veya fazla yazıldığı konusunda bir garanti yoktu. İşinde gücünde olan sahabe, Hz. Peygamber'in yanında devamlı bulunmuyorlardı. Rasûlullah (sav)'tan işittiklerini birbirlerine söyler ve not ederlerdi. Gerek birbirlerinden dinlediklerini not ederken, gerekse Hz. Peygamber'in sohbetini başından itibaren dinlemedikleri için aldıkları notlarda ve yazdıkları ayet ve hadislerin başında veya sonunda eksiklik bulunma ihtimali vardı. Bu yüzden resmi Mushaf'lara muhalefeti kaçınılmazdı.

c- Çoğaltılan Mushaf'lara Uymayan Nüsha ve Mushaf'ların Yaktırılmasının Dönemin Kur'an Tasavvuru Açısından Tahlili

Hz. Osman zamanında resmi olarak yazdırılıp çoğaltılan Mushaf'ların dışındaki vahiy yazılı dokümanların yaktırılması iki problemi gündeme getirmektedir. Birincisi, yaktırılan bu nüshalardaki Kur'an ayetlerinin eksik veya tam olma ihtimali vardır. Eğer eksik idiyse bu nüshalardan okuyan kimselerin Hz. Peygamber tarafından, “İşittiğim ya da gördüğüm kadarıyla içinizde tam olarak yazıp yazmadığından emin olmadığım nüshalardan Kur'an okuyanlarınız var. Bunları kontrol ettirmeden okumayın, okutmayın!” denilerek ikaz edilmeleri gerekmez miydi? Bilebildiğimiz kadarıyla böyle bir ikazın yapıldığına dair rivayet yoktur. İkazın yapılmamış olmasının da iki sebebi olabilir. Birincisi hatalı veya eksik yazılmış nüsha yoktu –ki bazı sahâbilerin kendilerine mahsus Mushaf'larında farklılıkların olduğu rivayetle sabittir-,⁵² ikincisi de, o zamanki Kur'an tasavvurunun temelinde yazılı bir Kur'an anlayışı hâkim değildi. Zaten Kur'an yazılı olarak nazil olmamıştı ki, böyle bir hâkimiyet söz

⁵⁰ Rivayet edilen şu olay, bilebildiğimiz kadarıyla başka örneği olmasa da, Hz. Peygamber'in yazmasını istediği lafızların kâtip tarafından bilerek değiştirildiğini göstermektedir: Enes b. Mâlik'in rivayetine göre, bir adam Rasûlullah (sav) adına vahiy yazardı. Rasûlullah (sav) ona *سميعا بصيرا* yaz dediyse o,

سميعا yazardı. *سميعا بصيرا* yaz dediğinde de *سميعا بصيرا* şeklinde yazardı. Bakara ve Âl-i İmran surelerini okuduğunda, onlara pek çok şey (ilave ederek) okumuştı. Bu adam (irtidat ederek) Hristiyan oldu. Enes, adamın “Muhammed'in yanında dilediğim gibi yazardım.” dediğini nakleder. (Bkz. Sicistânî, 3) Bu zatın, Mekke'de ilk vahiy kâtipliği yapan, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh adında bir şahıs olduğu, ne zaman Müslüman olduğunun kesin olarak bilinmediği, Müslüman olduktan sonra Medine'ye hicret ettiği, bir ara peygamberimize vahiy katipliği yaptığı, kâtipliği sırasında vahiy kendi arzusuna göre tahrife kalkıştığı, bir müddet sonra irtidat ederek tekrar Mekke'ye döndüğü, Mekke'nin fethinden sonra yeniden Müslüman olduğu söylenmektedir (Bkz. Zencânî, 42; Turgay, 168; Fayda, I, 130)

⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1989, 419.

⁵² Bkz. Sicistânî, 21; İzmirli İsmail Hakkı, *Târih-i Kur'an*, Böre Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 14–15

konusu olsun! Başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabenin büyük çoğunluğu Kur'an'ı yazılı metne bakarak değil ezbere okuyorlardı. Eğer o dönemde yazılı Kur'an anlayışı hâkim olsa idi, Hz. Peygamber Kur'an'ın yazılı metinleri veya nüshaları doğruluk testinden geçirdikten sonra onların elden ele dolaşmasına müsaade ederdi.

Sicistânin, sahabenin ellerindeki nüshalarda eksiklik olduğuna ilişkin rivayetini,⁵³ doğru kabul ettiğimizde Rasûlullah döneminde yazılı Kur'an tasavvurunun olmadığını, yazıya değil ağızdan ağza ezbere okunan Kur'an'a itibar edildiğini, şifahi, sözlü okumanın esas olduğunu rahat bir şekilde söylemek mümkün hale gelir. Şayet Kur'an'a, yazılı bir kitap gözüyle bakılacak olursa, sözü edilen eksik nüshaların testten geçirilmeden elden ele dolaşmasına fırsat verilmiş olduğu anlaşılabılır ve bu durum, Kur'an'ın korunmuşluğu açısından ciddi bir zafiyet sebebi olarak telakki edilebilir. Eğer bu yazılı nüshalar, doğru yazılmışlığı açısından bizzat Hz. Peygamber'in onayından geçmiş orijinal Kur'an nüshaları olarak görülecek olursa, yaktırılmış olmaları sebebiyle asıl nüshaların tamamıyla yok olduğunun söylenmesine yol açabilir. Hz. Osman zamanında çoğaltılan Mushaf'ların, vahiy dönemindekilere nazaran orijinal nüshalar olmadığından bunlara itibar edilip, orijinallerinin imha edilmiş olması, Kur'an'ın korunmuşluğu açısından da ciddi endişelerin ortaya çıkmasına neden olur. Çünkü bir taraftan Hz. Osman, kendi döneminde ortaya çıkan kıraat ihtilaflarına son vermek maksadıyla resmi olarak yazdırıp çoğalttırdığı Mushaf'ların dışındakileri yaktırmış,⁵⁴ diğer taraftan Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen "İmam Mushaf", Hz. Peygamber'in zevcesi Hz. Hafsa'nın vefatının hemen ardından Emevî halifesi Mervan tarafından onun evinden alınarak yaktırılmıştır.⁵⁵

Bu tarihi bilgiler çerçevesinde Kur'an'a yazılı bir kitap gözüyle baktığımızda, Kur'an'ın gerek Hz. Peygamber zamanında değişik malzemelere yazılmış olan nüshalarının, gerekse Hz. Ebu Bekir döneminde kaybolmaması için teminat olarak bir araya getirilmiş olan "İmam Mushaf"ın⁵⁶ yok edildiğini anlıyoruz. Böylece Tevrat ve İncil'in yazılı metinlerinin tahrif edildiği veya ortadan kaldırıldığı iddialarına misilleme olarak, Kur'an'ın da orijinal nüshalarının yakılarak ortadan kaldırıldığını ileri süren müsteşriklere pasif destek vermiş oluyoruz. Hâlbuki Kur'an, nazil oluş sürecinden başlayıp, Hz. Osman zamanındaki resmi Mushaf'ların yazılıp ona göre okunması zorunluluğu getirildiği döneme kadar yazılı bir metin olarak görülmemiştir ki, yazılı malzemeler yakıldığı için ortadan kalkmış olsun! Zaten Ankebut suresinin

⁵³. Bkz. Sicistânî, 21

⁵⁴. Sicistânî, 20. (Abdullah b. Mes'ud ise, kendisinin özel olarak oluşturduğu Mushaf'ı teslim etmemiştir. (Bkz. Sicistânî, 13–18)

⁵⁵. Bkz. Sicistânî, 21

⁵⁶. Bkz. Suyûtî, I, 79

49. Ayeti⁵⁷, Kur'an'ın yazılı bir kitap değil, hafızalarda ezberlenmiş olan ve dillerde açık açık okunan bir kitap olduğuna işaret ediyor. Bu nedenle şu ana kadar üzerine Kur'an yazılmış ne kadar Mushaf varsa, onların tamamı imha edilmiş olsa bile, Kur'an'a bir zarar verilmiş olamaz. Zira Yüce Allah, Kur'an'ını vahiy döneminden başlayarak şu ana kadar geçen sürede nasıl ki önce sadırlarda, sonra da satırlarda korumuşsa, yine Hicr suresinin 9. ayetindeki⁵⁸ taahhüdüne uygun olarak kıyamete kadar öylece koruyacaktır.

d-Çoğaltılan Mushaf'larda Farklılıkların Bulunmasının Dönemin Kur'an Tasavvuru Açısından Tahlili

Hiz. Osman zamanında yazılıp çoğaltılan Mushaf'lar, Kur'an'dan hiçbir şeyi dışarıda bırakmadan iki kapak arasında yazılması yönüyle ashabın kabulüne mazhar olmuştu.⁵⁹ Bununla beraber bu Mushaf'larda az da olsa kâtiplerden kaynaklanan imla hataları vardı.⁶⁰ Çünkü Mushaf'ların yazılıp çoğaltılması görevi, o dönemdeki mevcut sahabeyle verilmişti. Sahabe arasında da hem yazma bilenlerin sayısı azdı hem de bunların yazısı güzel değildi⁶¹. Bu yüzden hata kaçınılmazdı.

Kur'an'ın zihinlerde yazılı bir kitap olarak tasavvur edilmesi, Mushaf'lardaki imla hatalarının varlığından hareketle, Kur'an'ın yanlış yazıldığı sonucuna götürebilir. Hâlbuki sahabenin Kur'an anlayışında önemli olan, hat değil, hıfz/ezberden okuma/kıraattir.⁶² Bundan dolayıdır ki Hiz. Osman, yazılan Mushaf'larda gördüğü hata hakkında, "*Araplar onu ileride kendi lisanlarıyla düzeltereklerdir*."⁶³ demişti.

Ayrıca gerek Hiz. Ebû Bekir zamanında oluşturulan "İmam Mushaf"ın, gerekse Hiz. Osman zamanında çoğaltılan Mushaf'ların hattı, Hiz. Peygamber tarafından öğretildiği sabit olan sahih kıraatlerin hepsini ihtiva edecek şekilde yazılmıştı.⁶⁴

⁵⁷. 29/Ankebût, 47–49:(Ey Rasûlüm), onlara kitap indirdiğimiz gibi, sana da kitap indirdik. Onun için kendilerine kitap verdiklerimiz (Abdullah b. Selâm gibi kimseler), Kur'an'a iman ediyorlar. Şunlardan (Mekke halkından) da Kur'an'a iman edecek kimseler var. Bizim ayetlerimizi ancak kâfirler inkâr eder. Sen bundan önce (Kur'an'ın nüzulünden evvel inen kitaplardan) hiç bir kitap okur değildin ve elinle de onu yazmazdın. (Eğer okuryazar olmuş olsaydın), o vakit müşrikler, (Kur'an'ı başkasından okuyup yazdın ve öğrendin diye) elbette şüphelenirlerdi. Fakat o Kur'an kendilerine ilim verilmiş kimselerin (âlimlerin, hafızların) kalplerinde (muhafaza edilen, ışıldayan) apaçık ayetlerdir. Bizim ayetlerimizi ancak zalimler inkâr eder."

⁵⁸. "Gerçekten zikri (Kur'an'ı) biz indirdik. Onu koruyacak olan da yine biziz biz!"

⁵⁹. Sicistânî, 11; Zerkêşî, I, 298

⁶⁰. Bkz. Sicistânî, 32–34, 103–105

⁶¹. İbn Haldûn, 419

⁶². İzmirli İsmail Hakkı, 19

⁶³. Sicistânî, 32, 33

⁶⁴. Suyûtî, I, 80; Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhili'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I, 403; Tetik, 53

Mesela bazı kelimelerin yazımında vav ve elif gibi bir takım harfler terk edilmişti. Sebebi ise, değişik şekilde (vücûh) okunmasına imkân tanımak idi. Yani yazı okuyuşa tabi idi. Çünkü aynı kelimeyi iki şekilde değişik okuyan sahabe vardı ve onlar, bu okuyuşlarını Hz. Peygamber'den öğrendiklerini söylüyorlardı. Her okuyuş, sahih bir senetle Hz. Peygamber'e isnat edildiği için Kur'an yazılırken her iki okuyuşa da müsait bir yazım şekli takip ediliyordu. Mesela, Fâtîha suresinde geçen مَلِكْ kelimesi elifsiz yazılmıştı. Elifsiz yazılması o kelimenin مَلِكْ (meliki) şeklinde okunmasını sağladığı gibi, üzerine, elifin fonksiyonunu icra eden çeker işareti koymak suretiyle مَالِكْ (mâliki) şeklinde okunmasına da imkân tanınmış oluyordu. Eğer elifli yazılmış olsaydı, bu takdirde مَلِكْ okunmasının önü kesilmiş olacaktı. İşte Mushaf'ları yazarken bile daima okunuşun göz önünde bulundurulmuş olmasındaki asıl amacın yazı değil, kıraat olduğu, Kur'an'ın naklinde, yazılı metinden ziyade hıfza daha çok itimat edildiği, İzmirli İsmail Hakkı'nın da dediği gibi, "aranılan cihetin, hat değil belki hıfz-ı Kur'an olduğu idi".⁶⁵

Mushaf'ların yazımında yukarıda anlatıldığı üzere belli bir maksada yönelik bilinçli olarak yazılan kelimelerin yanı sıra, bugünkü Arapça gramerine göre hatalı sayılan kelimeler de mevcuttur. Şu anda elimizdeki mevcut Mushaf'ların yazısına baktığımızda, Arapça gramer kurallarına göre müennes oldukları için yuvarlak tâ harfiyle yazılması gereken bazı kelimelerin,⁶⁶ bazı ayetlerde⁶⁷ bu kurala uygun, bazı ayetlerde de buna aykırı olarak açık tâ harfi ile⁶⁸ yazıldığını görüyoruz. Bu da, Kur'an'ın aslıyla alâkalı değil, sadece yazan kâtibin tercihi ile alâkalı gözüküyor. Çünkü Kur'an'da aynı kelimenin farklı yazılmasının, Arap kabilelerinin lehçelerindeki farklı yazım ihtimali dışında kıraat vecihleriyle alâkası olmadığı gibi, başka bir kuralla da izahı mümkün gözükmemektedir. Bu durumda ya o zaman Arapçanın gramer kurallarının belli olmadığını, dolayısıyla rast gele yazıldığını ya da bu hatalı yazılımın, Hz. Osman döneminde Mushaf'ların çoğaltılmasında görev alan kâtiplerden kaynaklandığını söylememizi gerektirecektir. Nitekim İbn Haldûn, Mushaf'ların yazıldığı dönemde Arap yazının ibtidâi olduğunu, Mushaf'ları yazan sahabenin ancak o kadar yazabildiğini, dolayısıyla Mushaf yazısının ölçü olmayacağını, ancak daha sonraları sahabenin hatırasına teberrük için bu yazı şeklinin korunduğunu ifade etmektedir.

⁶⁵ İzmirli İsmail Hakkı, 18–19

⁶⁶ اَمْرًآتُ , رَحْمَتَ , لَعْنَتَ , نَعَمَتَ , مَعْصِيَتَ , جَنَّتْ

⁶⁷ "سنة" kelimesi için bkz. 15/Hicr, 13; 17/İsra, 77; 18/Kehf, 55; 48/Fetih, 23. "جنة" kelimesi için bkz. 4/Nisa, 24; 25/Furkan, 15; 88/Gâşiye, 10

⁶⁸ "سُنَّتْ" "Sünnet" kelimesi için bkz. 8/Enfal, 38; 35/Fâtır, 43; 40/Mü'min, 85. جَنَّتْ "Cennet" kelimesi için bkz. 56/Vâkıa, 89. اَمْرًآتُ kelimesi için bkz. 3/Al-i İmran, 35; 12/Yusuf, 5, 30; Kasas, 9; Tahrir, 1, 10;

⁶⁹ Nitekim Mushaf'ları inceledikten sonra Hz. Osman'ın söylemiş olduğu şu söz de bu tespiti doğrular mahiyette olup, hatalı yazının kâtiplerden kaynaklandığını göstermektedir: “Çok güzel yapmışsınız. Fakat yanlış bir şey görüyorum.⁷⁰ Araplar onu ileride kendi lisanlarıyla düzeltereklerdir.”⁷¹ Hz. Osman bu sözleriyle, “yanlış yazılsa bile biz onun doğrusunu okuyacağız,” demek istemiştir.

Hz. Osman'ın bu sözü, Mushaf'ların hattının nasıl yazılmış olursa olsun, önemli olanın, onun yazılışı değil okunuşu olduğunu vurgulamasına rağmen, bu Mushaf'ların hattı sonraki dönemlerde yazılıp çoğaltılan Mushaf'ların hattının değişmez ölçüsü kabul edilmiştir⁷². İçerisinde hata bulunduğu söylenen bu hat, Tecvid ilmiyle uğraşan âlimlerimiz tarafından da, esas kabul edilerek üzerine hüküm bina edilme yoluna bile gidilmiştir. Nitekim aynı kelime bir ayette açık tâ harfi ile başka bir ayette de yuvarlak tâ harfi ile yazılmışsa, bu kelimeler üzerinde vakıf yapılırken, yazıldığı şekil esas alınarak üzerinde vakfedilmesinin gerekeceğini söylemişlerdir.⁷³ Mesela bu kurala göre, “sünnet” kelimesi Ahzâb suresinde yuvarlak tâ ile yazıldığı için⁷⁴ üzerinde vakfedilirken “sünneh” diye durulması, Fâtır suresinde ise açık tâ ile yazıldığı için⁷⁵ “sünnet” diye durulması gerekecektir. Kıraati değil de hattı esas alarak böyle bir kural koyan tecvid âlimlerine şöyle bir soru yöneltilecek olursa, buna nasıl bir cevap verecekleri gerçekten merak uyandıracaktır: Hz. Peygamber okuma yazma bilmediğine göre ve yazılı bir metinden okumadığına göre, O'nun okuyuşunda hattın rolü nedir? Hz. Peygamber Kur'an okurken diyelim ki sünnet kelimesi üzerinde vakf yapmış olsaydı hangi kurala göre durmuş olabilirdi?

Hz. Osman zamanında Mushaf'ları çoğaltmak üzere oluşturulan komisyon

⁶⁹. İbn Haldûn, 419

⁷⁰. Hz. Osman'ın, gördüğü yazım yanlışlığını bildiren rivayette, söz konusu kelimenin hangisi olduğu konusunda açıkça bir şey söylenmemekle beraber, şu rivayetler kısmi bir açılım sağlamaktadır:

Zübeyr Ebû Hâlid: “Eban b. Osman'a dedim ki: Nisa suresinin 162. ayetindeki وَالْمُقِيمِينَ kelimesinin önündeki ve arkasındaki kelimeler merfu olduğu halde bu kelime nasıl mansûb oluyor?” Şöyle cevap verdi: “Bu, tamamıyla imla ettiren kişiden kaynaklanan bir husustur. Kâtip bu kelimedden önceki kısmı yazdıktan sonra, ne yazayım? Diye sordu. Yazdıran da: الصَّلَاةَ Yaz! Dedi. O da kendisine söyleneni yazdı.” (Sicistânî, 33–34) Saîd b. Cübeyr: “Kur'an'da 4 kelimedde hata(lah) vardır: 1-Maide suresinin 69. Ayetinde geçen وَالصَّابُونَ kelimesi, 2-Nisa suresinin 162. Ayetindeki وَالْمُقِيمِينَ kelimesi, 3- Mûnâfikun suresinde geçen, -ءَ . وَالصَّالِحِينَ فَاصْدَقْ وَكُنْ . 4- Tâhâ suresindeki إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرٌ كَذَّابٌ kısmıdır (Sicistânî, 33)

⁷¹. Sicistânî, 32, 33)

⁷². Zerkeşî, I, 457, 460

⁷³. Bkz. Hüsnî Şeyh Osman, *Güzel Kur'an Okuma (Hakku't-Tilâveh)*, Çeviren, Yavuz Fırat, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, s. 128–129

⁷⁴. 33/Ahzâb, 62

⁷⁵. 35/Fâtır, 43

üyelerine, bir kelimenin yazımında ihtilafa düştüklerinde Kureyş lehçesi üzere yazmaları talimatı verilmişti.⁷⁶ Nitekim komisyon üyeleri Bakara suresinin 248. ve Tâhâ suresinin 39. ayetlerinde geçen التَّابُوت “Tâbût” kelimesinin yazımıyla ilgili ihtilafa düşmüşler, komisyon başkanı Zeyd’in yuvarlak “tâ” ile yazılmasını istemesine rağmen, Hz. Osman, Kur’an’ın, Kureyş lehçesi üzere nazil olduğu gerekçesiyle bu kelimenin açık “tâ” harfi ile yazılmasını emretmişti.⁷⁷

Şimdi bu rivayetin doğruluğu kabul edildiğinde şöyle bir soruyla karşılaşmak mümkündür: Şayet Hz. Osman’ın dediği gibi değil de, komisyon başkanı Zeyd’in dediği şekilde yazılmış olsaydı, bu durumda Kur’an’da değişiklik mi yapılmış olacaktı? Eğer bu, değişiklik anlamına geliyor idiye, Zeyd’in veya Hz. Osman’ın bile bile bu değişikliğe kalkıştıkları anlamına gelmez mi? Onlara böyle bir isnatta bulunmanın etik olduğu söylenebilir mi? Bütün bu sorular, Kur’an’a, yazılı bir kitap gözüyle bakmaktan kaynaklanmaktadır. Hâlbuki Kur’an yazılı bir kitap halinde nazil olmamıştı. Tâbût kelimesinin “tâ” harfi ister açık, isterse kapalı yazılsın, telaffuzunda ve manasında hiçbir değişiklik olmamaktadır.

Yine bir rivayete göre, yazılan Mushaf’lar Hz. Osman’a getirilmişti. İncelerken hatalı bir şey görmüş,⁷⁸ bunun üzerine: “Eğer imla ettiren(yazdıran) şahıs Hüzeyl kabilesinden, yazan kişi de Sakif kabilesinden olsaydı, onda⁷⁹ bu hata bulunmazdı.” demiştir.⁸⁰

Bu rivayetin de doğruluğunu kabul ettiğimizde, yazılı Kur’an anlayışı çerçevesinde ciddi problemlerle karşılaşmamız mümkündür. Her şeyden önce yazılan mushafta hatalı kelime bulunduğu kabul edilecektir. Bu hatanın düzeltilmesi için girişimde bulunulduğu bilinmemektedir. Aksine Hz. Osman’ın şöyle söylediği nakledilmektedir: “*Çok güzel yapmışsınız. Fakat yanlış bir şey görüyorum. Araplar onu ileride kendi lisanlarıyla düzeltereklerdir.*”⁸¹ Demek ki Hz. Osman bu hatayı bizzat kendisi düzeltmediği gibi, kâtiplerin düzeltmesi yönünde de talimat vermemiştir. Bu durumda eğer Kur’an denilince akla böyle yazılı bir kitap geliyorsa ve gerçekten de böyleyse, Hz. Osman göz göre göre böyle bir yanlışlığa müsaade etmiş, işi Arapların inisiyatifine bırakmıştır. Hâlbuki Mushaf’ların çoğaltılmasındaki esas neden, zaten insanların anlaşılamamaları üzerine böyle bir girişimin başlatılmış olmasıdır.

⁷⁶ Suyûtî, I, 79

⁷⁷ Sicistânî, 19; Zerkeşî, I, 457

⁷⁸ Sicistânî’nin verdiği bilgiye göre, yazım hatasının bulunduğu Mushaf, Abdullah b. Futeyme’nin yazdığı mushaftı. (Sicistânî, 33)

⁷⁹ Hz. Osman’ın, yazılan Mushaf’ları inceledikten sonra söylediği söz hakkında, rivayetin birinde: “Kur’an’da bir hata var”, diğerinde de: “Mushaf’ta bir hata var.” ifadesi geçmektedir. (Bkz: Sicistânî, 33),

⁸⁰ Sicistânî, 33

⁸¹ Sicistânî, 32, 33

Mushaf'taki bu yanlış düzeltilmeden halkın eline verildiğinde yine yeni ihtilaflara kapı aralanmış olacaktır. Kimisi yanlış kendi lisanıyla düzeltmeye kalkışacak, kimisi de, mushaftaki yazıyı esas alacak, doğru okuyanı suçlayacak ve ihtilaf böyle sürüp gidecektir. Eğer Kur'an'a yazılı bir metin gözüyle değil de özü itibariyle dilden dile okunan şifâhî bir kitap gözüyle bakılacak olursa, yukarıdaki rivayetin bu görüşle örtüştüğü görülecektir. Nitekim Hz. Osman'ın: "*Araplar onu ileride kendi lisanlarıyla düzeltereklerdir*." sözü, "önemli olanın, nasıl yazıldığı değil, nasıl okunduğudur." anlamına vurgu yapmaktadır. Ayrıca değişik şehir merkezlerine gönderilmek üzere yazılan bu Mushaf'ları okutacak bir muallimin de oralara gönderilmiş olması, bu vurguyu daha da kuvvetlendirmektedir.⁸²

Elimizdeki Mushaf'lardaki pek çok kelimenin alt tarafında, o kelimenin yazılışından farklı şekilde okunmasını sağlayan işaret veya rumuz konulmuştur.⁸³ Mesela, Neml suresinin 21. ayetinde geçen; **أَوَلَا يَحِثُّ** kelimesi, **لَاذَّحَّ** şeklinde yazılması gerekirken, bir hemze fazla yazılmıştır. Harfin alt tarafına, "zatılmadan okunur." anlamına gelen **قصر** (kasr) işareti koymadan okuduğumuzda, "onu (hüd-hüdü) kesmeyeceğim." anlamına gelmektedir. Hâlbuki esas mana, "onu kesinlikle keseceğim." şeklindedir. Görüldüğü üzere yazıldığı gibi okumak, manayı tamamıyla tersine çevirmektedir. Bu şekilde değişik yazıp farklı okumanın gramer açısından hiçbir izah tarzı olmadığı gibi, mütevâtir, meşhur veya âhad kıraatlerden birisiyle de alâkası yoktur. Dolayısıyla İbn Haldûn'un da dediği gibi⁸⁴ bu durum, tamamıyla Hz. Osman zamanında o mushafı ya da Mushaf'ları yazan vahiy kâtibinin yanlış yazmasıyla alâkalı bir durum olarak gözükmemektedir.⁸⁵

Bu rivayetler, Kur'an'a yazılı bir kitap gözüyle bakıldığında, Müslüman bir kimsenin Kur'an konusunda kafasının karışmasına neden olmaktadır. Eğer Kur'an, yazılı bir kitap olarak değil de, risâlet dönemindeki tasavvuru üzere, ezberlemek yoluyla sadırlarda korunan ve dillerde okunan bir kitap olarak algılanacak olursa,

⁸². Sicistânî, Mushaf'ta hatalı yazılmış kelime bulunduğunu bildiren rivayetin yol açacağı pek çok problemin ciddiyetini kavradığı için, şöyle bir değerlendirme de bulunmak zorunda kalmıştır: "Kanaatime göre, Hz. Osman'ın hata dediği şey, kendi lügatine göre idi. Eğer böyle olmamış olsaydı, yani mushaftaki hata, Arap kelimelerinin hepsine göre hatalı sayılıyorsa, kıraat ihtilaflarının önüne geçmek için herkesi üzerinde toplamak için yazdırıp çoğalttığı Mushaf'ların bu şekilde onlara gönderilmesine müsaade etmezdi. (Sicistânî, 32)

⁸³. Bkz. 3/Âl-i İmrân, 158; 9/Tevbe, 47; 26/Neml, 21; 37/Sâffât, 68

⁸⁴. İbn Haldûn, 419

⁸⁵. Zerkeşî (ö. 794. h.), bu tür yazılımların hata olarak değil, bir sebep ve hikmete mebnî olarak bilinçli şekilde doğru yazılmış olduğunu ileri sürerek bunları bazı yorumlar getirerek izah etmeye kalkışırken (Bkz. Zerkeşî, I, 461 - 462), Çağdaşı olan İbn Haldûn (ö. 808. h.) kâtiplerden kaynaklanan bu tür hatalı yazılımlarda sebep ve hikmet arayanları gafillikle itham ederek, asla bu görüşlere iltifat edilmemesi gerektiğini söylemektedir. (Bkz. İbn Haldûn, 419)

bu tür kafa karışıklıklarına düşülmeyeceği açıktır. Çünkü Kur'an yazılı olarak inmediği için onun kelimelerinde asıl olan, yazıldığı şekil değil, Cebrail(a.s.)'in Hz. Peygamber'e, O'nun da sahabe-i kirâma okuduğu şeklidir. Okuyuş önce, yazılış ise sonradır. Yazı okuyuşa tabidir. Yazıyı esas unsur kabul etmek, neticeyi başlangıç, sonucu sebep yerine koymak gibi mantıkî bir hataya yol açabilir.

e-Mushaf'larda Nokta ve Harekenin Bulunmaması

Cebrail tarafından vahyedilen Kur'an, Hz. Peygamber tarafından şifâhî olarak ashabına tebliğ ediliyordu. Vahiy, büyük çoğunlukla Hz. Peygamber'in hafızasından sahabenin hafızasına dilden dile ezberleme yoluyla ulaşıyordu. Ayrıca vahiy kâtipleri tarafından da değişik malzemeler üzerine hareke ve noktasız olarak yazılıyordu. Çünkü o günlerde harflerin noktalı ve harekeli olarak yazılması söz konusu değildi.⁸⁶ Buna ilaveten ümmî Arap toplumunda yazı ne yaygın ne de güzeldi.⁸⁷ Okuma yazma bilenlerin sayısı da oldukça az idi.⁸⁸

Bu tarihi bilgiler çerçevesinde Hz. Peygamber tarafından vahyin yazdırılmasını, okuyup öğrenme ihtiyacını karşılamaya değil, Kur'an'ı korumaya yönelik bir tedbir olarak değerlendirmek daha isabetli gözükmektedir. Çünkü sahabeden hiç birisinin, "Yâ RasûlAllah! Siz bize vahyi ağızdan okuyorsunuz. Biz bunları öğrenemiyoruz. Bunları yazdırırsanız da bizler ona bakarak okuyup öğrensek." diye istekte bulunduklarını bildiren bir rivayete rastlamamaktayız. Mekke'de sadece on yedi kişinin okuma yazma biliyor olmaları göz önünde bulundurulacak olursa, zaten böyle yaygın bir ihtiyacın ve isteğin olmadığı anlaşılmış olacaktır. Eğer o dönemde Kur'an hakkında, kendisine bakılarak okunan yazılı bir kitap tasavvuru hâkim olsaydı, yanlış okunmasının önüne geçecek tedbirler alınır, doğru okunacak şekilde yazılıp, insanların istifadesine sunulurdu.

O günlerde Arap yazısında hareke ve nokta bilinsin ya da bilinmesin, gerek Hz. Peygamber döneminde, gerekse Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde özel ya

⁸⁶ Zerkeşi ise, Kur'an hattı'nın tevkîfî olduğunu; Allah'ın, Hz. Âdem'e bütün isimleri öğrettiğini söylediği şeylerin içerisine Arapça'nın da dâhil olduğunu, dolayısıyla eskiden beri Arapça harflerin isimlerinin, nahvin, ı'rabın, ref'in, nasbın, hemzenin vs. şeylerin bilindiğini, zamanla insanların ellerinde bunların azaldığını, Ebu'l- Esved ed-Düeli ile Halil b. Ahmed'in Arapça'yı ve Aruz'u ilk defa ortaya koyan şahıslar olmadıklarını, sadece eskiden var olan bu iki ilmi yenilediklerini iddia etmektedir. Zerkeşi'nin bu ifadeleriyle, noktasız ve harekesiz olarak yazılmış olan Mushaf'lara, ilk defa hareke ve nokta koyan bu iki şahsın yaptıklarının daha önce bilindiğini ima etmektedir. (Bkz. Zerkeşi, I, 458, 459).

⁸⁷ Bkz. İbn Haldûn, 418, 419

⁸⁸ İslamiyetin ortaya çıktığı sırada Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısının sadece on yedi kişi olduğu rivayet edilir. (Bkz. Belâzurî, 660-661)

da resmi olarak yazılan sahife ve Mushaf'larda hareke ve nokta yoktu.⁸⁹ Harekesiz ve noktasız olarak yazılan ve doğru okunmasının kuralları bilinmeyen bir mushafı, Arap olmayanların düzgün okumalarına imkân olmadığı gibi, Arap olanların da tamamıyla doğru okumaları imkânsızdı. Zira Kur'an'ı sırf Arapça gramer kurallarına göre okumak, doğru okumayı sağlayamazdı. Birkaç okuma şeklinin de gramer kurallarına uygun olduğu göz önünde bulundurulursa, bunlardan hangisinin nazil olan şekle isabet ettiğini kestirmek imkânı da yoktu. Mesela, Tevbe suresinin üçüncü ayeti⁹⁰ bunun en çarpıcı örneğini teşkil etmektedir: Ayetin metninde geçen, *وَرَسُولُهُ* kelimesinin gramer açısından zammeli ve kesralı olarak okunması mümkündür. Fakat her biri okunduğunda ayetin anlamında çok büyük değişiklikler meydana gelmektedir. Zammeli olarak okunduğunda –ki doğrusu böyledir- ayetin manası: “Allah ve Rasûlü, müşriklerden berîdir.” anlamına gelirken, kesralı olarak okunduğunda: “Allah, müşriklerden ve rasûlünden berîdir.” şeklinde, itikâdî yönden de sakıncaları olan yanlış bir anlam ortaya çıkmaktadır.

Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren fetihler neticesinde İslam topraklarının hızla genişlemesi ve Arap asıllı olmayanların da Müslüman olmalarıyla birlikte, Mushaf'lara bakarak Kur'an okuma işi yeni bir boyut kazandı. Arapçayı bilmeyenlerin, vahyedildiği şekilde okumaları imkânsız olduğu gibi, Arap asıllı da olsa harekesiz ve noktasız ya da nasıl okunacağına dair kuralları belirlenmemiş ve değişik okunmaya müsait bir yazıyı doğru bir şekilde okumak hayli zor oluyor, bu yüzden ciddi hatalar yapılıyor ve insanlar arasında kıraat ihtilafları çıkıyordu. Özellikle Hz. Osman'ın Mushaf'ları çoğalttırıp belli başlı şehir merkezlerine göndermesinden itibaren yazılı metinden istifade ederek okuyanların çoğalmasıyla birlikte, yanlış okumalar da artmaya başlamıştı. Bu durum yetkilileri endişelendirmeye başlamış ve yanlış okumaların önüne geçmek gayesiyle arayışlara girilmişti. Emeviler zamanında Abdülmelik b. Mervan döneminde (M.685–705/H.65–86) Basra valisi olan Ziyad b. Ebîh'in girişimleriyle Ebu'l-Esved ed-Düeli (ö.69/688) tarafından ilk harekeleme işleminin başlatılmış, bunun da yetersiz kalması ile Irak ve Horasan genel valiliğine atanan Haccac b. Yusuf (ö.714) tarafından Yahya b. Ya'mer ve Nasr b. Âsım isimli şahıslar görevlendirilerek harflerin noktalanması sağlanmaya çalışılmıştı. Nihayet Abbasîler döneminde Halil b. Ahmed (ö.175/791) tarafından bu işe son nokta konulmuş, günümüzdeki hareke sistemi geliştirilmişti.⁹¹

Bütün bu çalışmaların amacı, Hz. Peygamber döneminden itibaren genellikle ezberden şifâhî olarak okuna gelen Kur'an'ı, zamanla yazılı metne bakarak okuyan

⁸⁹ Sicistânî, (Mukaddime), 7; Suyûtî, II, 218

⁹⁰ *أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ*

⁹¹ Bkz. Suyûtî, II, 218; Töpüzoğlu, Tevfik Rüştü, “Ebü'l-Esved ed-Düeli”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 312; “Halil b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 310

kimselerin doğru bir şekilde okumasını sağlamak, yanlış okumalarının önüne geçmektir. Bu tür çalışmaların yapılmış olmasından, Kuran tasavvurunda yazılı olanın değil sözlü olanın asıl olduğu anlaşılmakta ve yazılı olanın, sözlü olana hizmet ettiği görülmektedir. Çünkü yazı, doğru okunmadığı sürece tek başına fazla bir anlam taşımamaktadır.

Sonuç

Kur'an'ın nazil olmaya başladığı 610 yılından Hz. Osman'ın, Mushaf'ları resmi olarak çoğalttırıp dağıtmaya başladığı 644 yılına kadar geçen süre içerisindeki Kur'an tasavvurunun, sonraki dönemlerden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in 23 yıllık risalet dönemi, Hz. Ebu Bekir'in iki yıl iki ay 25 günlük halifelik dönemi, 10, 5 yıllık Hz. Ömer dönemi ve Hz. Osman'ın halifelığının ikinci yılına kadar geçen 34–35 yıllık dönemde yaşayan insanların Kur'an anlayışlarıyla, yani Kur'an kelimesinin onların zihnindeki çağrıştırdığı mana ile daha sonraki dönemlerdeki insanların zihnindeki çağrıştırdığı anlamın birbirleriyle aynı olmadığını söyleyebiliriz.

Çünkü Hz. Peygamber döneminde bugünkü şekliyle bir mushafın olmadığı göz önüne getirilecek olursa, günümüzde Kur'an denilince ilk olarak aklımıza gelen evimizdeki veya elimizin altındaki rengi şu veya bu olan, küçük ya da büyük boy, ciltli bir kitabın (mushaf)'ın o devirde yaşayan insanların da aklına geldiğini söylemek oldukça zordur.

Hz. Peygamber döneminde vahiy devam ettiği ve ayetler nüzul sırasına göre yazılıp okunmadığı için, Kur'an Mushaf şeklinde bir kitap haline getirilmediği gibi, bu yönde bir girişimin olduğu da bilinmemektedir. Bu dönemde vahyin tamamının değişik malzemeler üzerine yazılarak kaydedilmesi, okuma amaçlı olarak değil koruma amaçlı yapılmıştır. Gerek okuma-yazma bilenlerin sayısının azlığı ve gerekse o günün yaygın öğrenme yolunun duyarak ezberleme veya öğrenme şeklinde olması, Kur'an'ın da aynı şekilde öğrenilmesine yol açmış ve böylece yazıdan çok hafızaya itibar edilmişti. Bu dönemde Kur'an, Cebrail (as)'ın Hz. Peygamber'e ayetleri şifahi olarak vahyetmesinden, O'nun da ümmetine aynı usulle tebliğ etmesinden anlaşılacağı üzere dilden dile, hafızadan hafızaya okunan bir kitap olarak tasavvur edilmiştir.

Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin son yılında (634) Kur'an'ın bizim anladığımız manada bir kitap haline getirilmiş olması, risalet dönemindeki Kur'an tasavvurunu değiştirmede olduğu gibi, insanların zihninde Mushaf halinde bir Kur'an anlayışının doğmasına da yeterli bir sebep teşkil etmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın Mushaf haline getirilmemiş olmasından hareketle, böyle bir oluşuma başta Hz. Ebu Bekir ve Zeyd b. Sabit gibi Kur'an ehli kimselerin karşı çıktığını görüyoruz.

Yine bu dönemde tek nüsha halinde oluşturulan Mushaf'ın, elden ele dolaşarak okunmak gayesiyle değil, sadece hâfızların ölmeleriyle Kur'an'ın da ortadan kalkacağı endişesiyle bir nevi Kur'an'ı yazılı kayıt altına almaya, korumaya yönelik bir tedbir, bir arşivleme çalışması olarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Eğer okunsun diye yapılmış olsaydı, sadece bir tane değil, Veda Haccı'nda bile 100 binden daha fazla olduğu bilinen Müslümanların okuma ihtiyaçlarını karşılamak için çok sayıda Mushaf'ın yazılıp çoğaltılması gerekirdi.

Hz. Ömer'in 10, 5 yıllık hilafet döneminde de Kur'an tasavvurunda herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmektedir.

Hz. Osman döneminde Mushaf'ların çoğaltılıp belli başlı şehir merkezlerine gönderilmesiyle birlikte o güne kadar geçen süredeki hafızadan hafızaya, dilden dile okunan, kitabetin değil kıraatin esas alındığı Kur'an tasavvurunda değişimin başladığı, yazılı kitap şeklinde bir Kur'an anlayışının gündeme girdiği söylenebilir. Bununla beraber yazılı metin halindeki bir Kur'an anlayışının, Hz. Osman'ın Mushaf'ları çoğaltıp, belli başlı şehir merkezlerine göndermesiyle ortaya çıktığı söylenebilir de, yine de tam olarak o dönemde böyle bir anlayışın hâkim olduğu yargısına varılamaz. Bâkullânî'nin de dediği gibi, Hz. Osman'ın Mushaf'ları belli başlı şehir merkezlerine göndermek için yazdırıp çoğaltmasındaki maksadı, Hz. Ebû Bekir'inki gibi Kur'an'ı iki kapak arasında cem etmek değil, Mushaf'ların yazımında kelimelerin değişik kıraat vecihlerine uygun olarak yazılmasını sağlayarak, Rasûlullah (sav)'tan naklen sabit olarak gelen kıraatleri bir araya toplamak, sahih olmayan kıraatleri de devre dışı bırakıp ilga etmektir. Durum böyle olunca eskiden beri şifahi olarak okunan, dilden dile okunulup ezberlenen Kur'an hakkındaki anlayışın, Hz. Osman'ın bu faaliyetiyle birlikte birden bire değiştiğini, Mushaf şeklinde bir Kur'an anlayışına sahip olunduğunu söylemek oldukça güçtür. Ama hafızların ve ezberden okuyanların sayısının gitgide azaldığı, pek çok kimsenin ne ezberden ne de yazılı bir kitaptan okuma bildiği, çok sayıda yazılan veya binlerce basılan Mushaf'ların elden ele dolaştığı dönemlerde yaşayan insanların Kur'an anlayışlarında, böyle yazılı bir kitap tasavvurunun hâkim olduğu söylenebilir.

Yazılı metin halinde Kur'an anlayışının, târihi süreç göz önünde bulundurulduğunda, kısmen Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yılından itibaren, yaygın olarak da Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında, Mushaf'lara hareke ve nokta konulmasıyla birlikte yaygınlık kazanmaya başladığını söylemek mümkündür.

Kur'an'ın yazılı bir kitap olarak algılanması ve önceliğin kıraate değil yazılışa verilmesi, pek çok problemin ortaya çıkmasına özellikle Kur'an'ın korunmuşluğu konusunda, zihinlerde pek çok soru işaretinin belirmesine sebep olmuştur. Ama eğer Kur'an hem Ankebut suresinin 49. ayetinde söylendiği hem de Hz. Peygamber'den

itibaren Hz. Osman dönemine kadar geçen yaklaşık 35 yıllık dönemdeki gibi asıl itibariyle hafızalarda saklanan dilden dile şifâhen okunan bir kitap olarak algılanacak olursa, Hicr suresinde korunacağı taahhüt edilen Kur'an'ın nazil olduğu gibi hiç değiştirilmeden günümüze kadar geldiği, kıyamete kadar da aynı şekilde asliyetini koruyacağı ve bu konuda hiçbir endişeye mahal kalmadığı görülecektir.

Çalışmamız esnasında gündeme taşıdığımız problemlerin çoğunun temelinde, Kur'an'ın yazılı bir kitap olarak görülmesi anlayışının yattığı görülmüştür. Kur'an tasavvurunda asıl itibariyle satırlarda yazılmış olana değil, sadırlarda ezberleme yoluyla muhafaza edilmiş olana itibar edilmelidir. Okunuşun yazılışa değil, yazılışın okunuşa tabi olduğunun farkına varılmalıdır. Yazılış ön plana çıkarılarak, okunuşu geri plana itecek şekilde kural ve hüküm konulma yoluna gidilmemelidir. Satırda olan, sadırda olanın önüne geçirilmemelidir. Böyle bir anlayışa sahip olduğunda, Kur'an hakkında gündeme taşıyıp sorular sorarak tartıştığımız pek çok meselenin kökünden halledilmiş olacağını düşünüyoruz. Şu anda yazılı bir belge halinde Mushaf'laşarak günümüze kadar gelen Kur'an'ın, Hicr suresindeki taahhüde uygun olarak başta hafızların sadırlarında sonra da Mushaf'ların satırlarında korunarak kıyamete kadar insanlara öğüt, hidayet, rahmet ve şifa kaynağı olmaya devam edeceğinde asla şüphe duymuyoruz.